

Каца К. А.

ТУРЕЦЬКА МІФОНІМІЯ ЯК СУКУПНІСТЬ МІФОЛОГІЧНИХ СИСТЕМ ТЮРКСЬКИХ НАРОДІВ

Невичерпним джерелом вивчення багатьох меж реального життя (історичного шляху географічного середовища, оточеного флорою й фауною, етапів релігійних вірувань і уявлень, обрядів і звичаїв, елементів повсякденного побуту) стала міфологія, оскільки вона є основою світогляду народу, його духовних і моральних цінностей. Все це можна приписати тюркському народу, де, незважаючи на тисячолітнє панування загальномусульманської ідеології, збереглося чимало відбитків древніх доісламських уявлень.

Актуальним завданням турецького мовознавства є дослідження ономастичної лексики тюркської міфології в порівняльно-типологічному висвітленні. Вибір лексико-семантичних розрядів ономастичної лексики тюркських мов, як міфоніми, не випадковий, тому що саме ці лексико-семантичні розряди відносяться більшістю лексикологів до найдавнішої історичної ономастичної лексики тюркських мов. Ономастичний простір міфів розглядається як фрагмент національної культури, давнього світогляду, що дозволяє виявити особливості духовного і життєвого досвіду східнослов'янських народів.

Основна мета дослідження полягає в побудові поняттєвої системи об'єктів міфосвіту, в описі специфіки міфологічних уявлень, світобачення архаїчних етносів і пратюрків. Для досягнення цієї мети, перш за все, потрібно охарактеризувати турецький ономастичний простір.

Так, тюркська ономастика, з одного боку, непогано вивчена, але з іншого, вона досліджена недостатньо. Дотепер відсутні монографічні дослідження узагальнюючого характеру по огузькій, кипчакській, карлукській і булгарській ономастиці. Відсутні також регіональні монографічні дослідження із загальної тюркології. Проте турецька ономастика пройшла тривалий шлях історичного розвитку, завдяки чому вона стала ніби сполученням різних тюркських мовних шарів – огузьких, кипчакських і, в якійсь мірі, давньотюркських. У той же час у складі зазначених ономастич-

них шарів представлений матеріал, який можна класифікувати як власне палеотюркський, або палеотюрксько-субстратний [Білецький 1996, 78].

Варто зазначити, що не тільки в сучасній лінгвістиці, а й навіть протягом історії розвитку мовознавства вивчення лексики міфологічної сфери залишається периферійним, і йому присвячена невелика кількість наукових праць. Завдяки тривалій традиції розвитку греко-римської та давньосхідної філології й культурології вдосконалилось дослідження міфологічної лексики давньогрецької, латинської та тюркських мов, однак такі студії здійснювалися переважно в широкому контексті вивчення відповідних культур та наукових знань, без особливої уваги до генези міфологічної лексики та її парадигматичних зв'язків.

Цілком закономірно, що панування міфології як основного й навіть, на певному етапі розвитку мислення й культури, єдиного способу осмислення навколишнього світу призводило до сакралізації уявлень про навколишній світ. Явища природи з часом міфологізувалися, і про це свідчать наступні факти: по-перше, завдяки культурі різних народів міфологічні сюжети, мотиви й образи певною мірою можна проєкціювати в далеке доісторичне минуле. Так, коли Сонце, Місяць, зірки та сузір'я осмислювалися міфологічно мало не в усіх відомих культурах, то принаймні частину таких уявлень можна спроекціювати в давніші епохи. Звичайно, тут потрібно використовувати пропоновану дослідниками міфології (Ю. О. Карпенко, О. Ф. Лосев, Е. М. Мелетинський, Б. О. Рибаків, С. А. Токарев та ін.) типологію та відносну хронологію міфологічних сюжетів та образів, згідно з якою образи абстрактних божеств з'являються пізніше за образи божеств конкретних, що втілюють міфологічні уявлення про Сонце, Місяць та зорі. По-друге, значну інформацію про міфологічне осмислення неба, світил і природних явищ дає дослідження первісного мистецтва різних територій (печерний живопис і графіка, дрібна пластика тощо) [Афанасьєв 1996, 59].

Що ж стосується міфів древніх тюрків, то вони дійшли до нас у вигляді окремих уривків, згадувань, розсіяних по різних історичних джерелах, таких як давньотюркські рунічні і согдомовні пам'ятники VI–X ст., китайські, арабські, іранські та інші джерела. Для реконструкції давньотюркського світогляду необхідно

поряд з історичними джерелами досліджувати архаїчні елементи в етнокультурі тюркських народів, які найповніше дійшли до нас саме в творах усної народної творчості.

Людям властиве релігійне почуття, воно супроводжує їх протягом всієї людської історії. Під час релігійних обрядів і ритуалів людина вступає у зв'язок з космічними й земними силами. Релігія потрібна їй для цілісного світосприйняття. Релігія вища за науку, через неї пізнаються духовний світ і сам Дух Неба – творець фізичного світу й людини. Ніякі наукові гіпотези не охоплюють усього світу, тому для цілісного світогляду без релігії не обійтися. Наука й релігія повинні доповнювати одна другу: наука у своїй науковій компетенції, а релігія – в ідеї людського буття. Людина не може жити без ідеї й ця ідея не наукова, а чисто релігійна [Потебня 1989, 47].

Ще до прийняття буддизму, християнства, ісламу тюрки мали свою, древнішу й самобутню релігію. Вона була заснована на культі космічного божества Тенгрі. Уявлення про Тенгрі (V–IV тисячоріч до н. е.), як про головне божество, було характерне для всіх тюрків і монголів Великого Степу, що дало привід французькому дослідникові релігій Жан-Полю Ру назвати його узагальнюючим терміном “тенгрізм”. Тенгрізм, по суті, не різниться з українським еквівалентом “тенгріанство”. Термін “тенгрі” означає “небо”, видима частина світобудови, “бог”, “божество”, “володар”, “пан”, “дух-хазяїн”. Існує також версія, що слово “тенгрі” утворилося із двох слів – “Тан-Ра” – від тюркського складу “тан” – “схід” і древньої релігійної назви сонця – “Ра”. Таким чином, “Танра” позначає сонце, що сходить. Але справжня етимологія слова ще багато в чому залишається нерозгаданою. Як називали свою релігію древні тюрки – невідомо.

На відміну від релігій, створених пророками і їхнім послідовниками, тенгріанство (тенгрі янг, ан) виникло природним, історичним шляхом на основі народного світогляду, що втілює і ранні релігійні, й міфологічні уявлення, пов'язані зі ставленням людини до навколишньої природи і її стихійних сил. Тенгріанство було породжено обожнюванням природи й шануванням духів предків. Тюрки й монголи поклонялися предметам і явищам навколишнього світу не через страх перед незбагненими й грізними стихійними силами, а з почуття подяки до природи за те, що, незва-

жаючи на раптові спалахи свого неприборканого гніву, вона була ласкавою й щедрою. Вони вміли дивитися на природу як на істоту одухотворену. Саме тенгріанська віра давала тюркам знання й уміння відчувати дух природи, гостріше усвідомлювати себе його частиною, жити в гармонії з ним, підкорятися його ритму, насолоджуватися його нескінченною мінливістю та багатоликою красою [Hasan Barişcan 2009, 152].

Виразною особливістю тенгріанства є розподіл перебування божеств на трьох зонах у Всесвіті. До небесної зони відносили світлих і доброзичливих стосовно людини божеств і духів, які хоча й карали людей, але тільки за неповагу до себе. До земного – різних божеств і духів навколишньої природи, духів вогню й вітру, хвороб, а також померлих камів. Ці божества й духи найбільш близькі людям. До них тюрки й монголи могли звертатися без допомоги кама, вшановуючи й пригощаючи їх напоями, шматочками своєї їжі, називаючи їх поіменно, вимовляючи своє прохання або побажання. Третьою зоною перебування божества й духів був підземний світ.

Деякі вчені, що досліджували тенгріанство, прийшли до висновку, що до XII–XIII ст. це віровчення прийняло форму закінченої концепції, з онтологією (вченням про єдине божество), космологією (концепцією трьох світів з можливостями взаємного спілкування), міфологією й демонологією (розрізненням духів-предків від духів природи). Вчені вважали древньотюркську віру монотеїстичною, але ні мусульмани, ні християни не відзначали схожості між цією вірою й своєю. Тенгріанство настільки відрізнялося від буддизму, ісламу й християнства, що духовні контакти між представниками цих релігій були неможливими. Єдина релігія, з якою тенгріанство мало багато спільного – це японська національна релігія – синтоїзм [Баялиева 1972, 84].

Відповідно до вірувань древніх тюрків, Всесвітом керують 17 божеств (Тенгрі, Єр-Суб, Умай, Ерлік, Земля, Вода, Вогонь, Сонце, Місяць, Зірки, Повітря, Хмари, Вітер, Смерч, Грім і Блискавка, Дощ, Веселка), і головним з них є Дух Неба – Тенгрі. Визнаючи його велич, люди часто називають його ханом. Культ Тенгрі – це культ Блакитного неба – небесного Духа-Хазяїна, Вічного неба, місцем постійного перебування якого було видиме небо. Кипчаки називали його Тенгрі, татари – Тенгрі, алтайці –

Тенгри, Тенгері, турки – Танри, якути – Тангара, кумики – Тенгірі, балкаро-карачаєвці – Тейрі, монголи – Тенгер, чуваші – Тура; але мова завжди йшла про одне й те ж – про чоловічий неперсоніфікований божественний початок, про Бога-Батька. Тенгірі-хан уявлявся як Бог воістину космічних масштабів, як єдиний благодійний, всезнаючий і правосудний. Він розпоряджався долями людини, народу, держави. Він – Творець світу, і Він сам є світ. Йому підкорялося все у Світобудові, у тому числі всі небожителі, духи, і, звичайно, люди [Мифы народов мира 2000, 501]. Слова “Тенгірі” й “Небо” для древніх тюрків і монголів були синонімами. Все незвичайне, що захоплює народ, що має надприродні здібності, тюрки називали “кок” – “небесне”, божественне, приналежне Тенгірі.

Тенгірі-Хан, іноді разом з Єр (Землею) і іншими духами (йорт іясе, су анаси й т. д.), вершив земні справи й, насамперед, “розподіляв тривалість життя”, однак народженням “синів людських” керувала Умай – уособлення жіночого земного початку, а їхньою смертю – Ерлік, “дух підземного світу”, осередок злих сил. Земля й Тенгірі сприймалися як дві сторони одного початку, що не борються один з одним, а взаємно допомагають. Тенгірі посилав на Землю до жінки, майбутньої матері, “кут”, “сюр”. Подих – “тин”, як ознака народження дитини, був початком періоду перебування людини на “місячно-сонячній землі” до самої смерті, поки воно не обривалося – “тин бетте”. Якщо “тин” був ознакою всіх живих істот, з “кутом”, самою суттю життя божественного походження, що приходить із Космосу, пов’язували життєву силу людини від його зачаття до самої смерті. Разом з “кутом” Тенгірі дарував людині “сагиш” (“мин”, “бегер”) і цим відрізняв її від всіх живих істот. “Сюр” також дарувався людині разом з “кутом”. Вважалося, що в “сюр” укладений його внутрішній психологічний світ, що підростав разом з ним. Крім того, Тенгірі дарував людині “кунел”, завдяки якому людина була здатна передчувати багато подій – “кунелем сізе”. Після смерті, під час спалення фізичного тіла померлого, “кут”, “тин”, “сюр” – всі одночасно випаровувалися у вогні, і померлий “відлітав”, переселяючись на Небо разом з димом похоронного багаття, де ставав духом (духом предків). Древні тюрки вірили, що смерті немає [Религии мира 1996, 29], є стійкий і послідовний круговорот життя людини у Всесвіті: народжуючись і вмираючи не зі своєї волі, люди приходили на Землю

недаремно й нетимчасово. Смерті фізичного тіла не боялися, розуміючи її як природне продовження життя, але в іншому вимірі. Благополуччя на тому світі визначали тим, як родичі виконували обряди поховання й жертвоприносини. Якщо вони були справні, дух предка захищав рід.

Зафіксовані в древньотюркських народів ритуали мали різні функції, і тому обрядові дії їх були різними. Одні супроводжувалися жертвоприносинами, інші обмежувалися тільки молитвами. При проголошенні молитов потрібні були знання про божества і духів, хазяїв місцевості, про їхні риси тощо. Древні тюрки користувалися священними усними текстами, які передавалися з покоління в покоління й називалися “алгиш”, “алгас”, “алкиш”. Під цими назвами вони зустрічаються й у древньотюркських пам’ятках [Потапов 1991, 291]. Під час жертвоприносин читання алгишів було важливим атрибутом свята. Читалися алгиші на рідному діалекті ясно й виразно, щоб не розгнівати покровителів; для цього перед початком свята вибирали з присутніх одного або двох, що вміють говорити алгиші. Під час спільного моління вони займалися кропленням, супроводжуючи його алгишами.

У тюркській релігії було багато культових обрядів. У китайському літописі сказано: “Тюрки понад усе шанують вогонь, повітря й воду, співають гімни землі, поклоняються тільки тому, хто створив небо й землю і називають його Богом (Тенгре)”. Своє шанування сонця вони пояснювали тим, що “Тенгрі і його помічник Кун (Сонце) керують створеним світом; промені сонця – нитки, за допомогою яких духи рослин спілкуються з ним. Тюрки двічі на рік приносили жертву сонцю-світлу: восени й наприкінці січня, коли перші відблиски сонця показувалися на вершинах гір” [Попов 1936, 48]. Місяць не був об’єктом поклоніння. Його вшанування виникло значно пізніше й входило лише в число традицій, пов’язаних, очевидно, з місячним календарем. Культ вогню в тюрків, як і монголів, був пов’язаний з вірою в його могутню очисну силу від зла, даровану Тенгрі. З культом вогню пов’язаний похоронний обряд тюрків – звичай спалення померлих.

Слід додати, що тенгріанство, будучи оформленою релігією, протягом багатьох століть через систему духовних кодів культивувало й соціалізувало певні стійкі етнічні константи кочових народів Степу, де склався психологічний тип “небесних людей”:

волелюбний тюрк – безстрашний воїн, рухливий, темпераментний від природи. “При повній політичній роздробленості ідейна єдність тюркських племен зберігалася; етнічна традиція, вона ж – сигнальна спадковість, не була порушена, незабутні діяння предків надихали їх на подвиг” [Бичурин 1950, 145].

Таким чином, сприйняття Тенгрі через свої суттєві характеристики, у цілому, не суперечило сприйняттю Аллаха. У функціонуванні громад тенгріан і мусульман також були важливі пересічні подібності. Наприклад, зведення стародавніх звичаїв тюрків і монголів – Яса [Безертинов 2000, 316] і припис Корану й суні. Разом з тим, іслам у Степу одержав тюркську модифікацію на основі спадковості культурних традицій тенгріанства, особливостей етнічного світовідчуття й світосприйняття людини, співвіднесеного з фактором співіснування його з одухотвореною природою. Наведемо лише один факт: уявлення про “душу” – найважливіша ланка в теології кожної релігії – у тенгріанстві носило інший і досить специфічний характер, зовсім несхожий на той, що в ісламі вкладається в поняття “жан” [Потапов 1991, 27]. Об’єктивно це створювало непереборні труднощі адекватної трансляції на тюркську мову, породжувало нове по якості в мусульманській культурі прочитання, що відбиває традиційний для тюрків світогляд про життя й смерть.

Отже, в основі найдавніших форм міфологічних уявлень лежить властива первісній людині нерозчленованість сприйняття живої й неживої природи, людського та природного світів, уявлення про певну тотожність і речей між собою, і речей та людей. Людина переносить свій досвід, свої властивості на навколишній світ [Яншина 1974, 26]. Іншими словами, зіставлення природних і людських подій і образів в уяві носія архаїчної культури значною мірою полегшується антропоморфізацією природи в межах міфологічного сприйняття світу.

ЛІТЕРАТУРА

Афанасьев А. Н. Происхождение мифа. Статьи по фольклору, этнографии и мифологии. Москва, 1996.

Баялиева Т. Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. Фрунзе, 1972.

Безертинов Р. Н. **Тенгрианство – религия тюрков и монголов.** Набережные Челны, 2000.

Бичурин Н. Я. **Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.** Т. 1. Москва – Ленинград, 1950.

Білецький А. О. Основы этимологічних досліджень ономастичного матеріалу // **Ономастика.** Київ, 1966.

Делорман А. Бозкурт // **Хазар.** № 1. 1990.

Мелетинский Е. М. **Поэтика мифа.** Москва, 1976.

Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. // Гл. ред. С. А. Токарев. Т. 2. Москва, 2000.

Попов А. А. **Тавшийцы.** Москва – Ленинград, 1936.

Потанов Л. П. **Алтайский шаманизм.** Ленинград, 1991.

Потебня А. А. **Слово и миф.** Москва, 1989.

Религии мира. Энциклопедия. Т. 6. Ч. 1. Москва, 1996.

Яншина Э. М. Миф об отделении неба от земли (к вопросу о сюжетосложении в китайской мифологии) // **Теоретические проблемы изучения литератур Дальнего Востока.** Москва, 1974.

Hasan Barışcan. **Tanruların Yurdu Ege.** Anadolu: Cumhuriyet Kitapları, 2009.

Rosenberg D. **World Mythology: An anthology of the Great Myths and Epics.** Illinois, 1994.